

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI TÉZISEK

Binder Mátyás

ROMA ETNIKAI MOBILIZÁCIÓ KELET-EURÓPÁBAN

Történelemtudományok Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor DSc, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, a Doktori Iskola
vezetője

19-20. századi kelet-európai történelem Doktori Program

Dr. Krausz Tamás DSc, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Doktori Program vezetője

A bizottság tagjai:

Dr. Palotás Emil DSc, professor emeritus

Dr. A. Gergely András DSc

Dr. Juhász József PhD, habilitált egyetemi docens

Dr. Kovács Mónika PhD, egyetemi docens

Dr. Ladányi János DSc, egyetemi tanár

Dr. Prónai Csaba PhD, egyetemi docens

Témavezetők: Niederhauser Emil, akadémikus

Dr. Krausz Tamás DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2014

Dolgozatom a roma identitáspolitika megjelenését és kibontakozását vizsgálja Kelet-Európában, a térség gazdasági, társadalmi és politikai változásainak kontextusában. A témát igyekszem nem az etnicitás vagy a nemzet problematika felől megközelíteni, hanem olyan regionális jellemzőkkel bíró társadalmi folyamatként igyekszem vizsgálni, ahol az etnikai háttér önmagában nem bír elég magyarázó erővel. Az ehhez szükséges elméleti háttér az etnicitás/nacionalizmus/nemzet tematika konstruktivista megközelítése (Gellner, Anderson, Barth, Brubaker), egy összehasonlító, kritikus és társadalomtörténeti jellegű történettudományi szemléletmód (Hobsbawm, Niederhauser, Szűcs, Wallerstein), valamint a kulturális antropológia és más társadalomtudományok romákra (is) alkalmazható fogalomkészlete határozza meg.

Mivel a roma közösségek non-territoriális „népet” alkotnak, ezért a tudományos és a közgondolkodásban is szorosan a nemzetállamhoz kötődő nacionalizmus fogalom helyett, a szélesebb spektrumot lefedő etnikai mobilizáció (Olzak, Vermeersch) fogalmát használom. Munkámban az etnikai mobilizáció bizonyos etnikai jegyek alapján szerveződő csoportok cselekvését jelenti. Előnye, hogy olyan jelenségeket is ebbe a kategóriába sorolhatunk, amelyek nem nacionalista (értsd: nemzetépítési) alapon építkeztek, de az etnicitást láthatóan megjelenítették reprezentációs, érdekvédelmi, kulturális stb. célokkal összefüggésben.

A disszertáció túllép a nemzeti és a – szűken vett - történettudományi kereteken, térbeli határait Kelet-Európa mint történeti fogalom adja, az időbeli kereteket pedig maga a vizsgált jelenség, a roma etnikai mobilizáció szabja meg (a „hosszú” 19. sz. utolsó harmadától a „rövid” 20. századot követő időkig).

I.

A dolgozat első fejezetének a fogalmi keretek bemutatása a célja. Rövid terminológiai bevezetés után („roma vagy cigány”) tárgyalom a disszertáció határait időben és térben. Ennek keretében vázolom azt a történészdiskurzust, amely a kelet-európai régió meghatározását, értelmezését, nyugathoz való viszonyát taglalja. (Mit jelent Közép-Európa? Kelet-Európa vagy Közép-Kelet-Európa?) A Niederhauser Emil-féle Kelet-Európa fogalmat használom, dolgozatomban pedig a térség „nyugat-keleti” és „dél-keleti” alrégióját, konkrétan Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia területén jelentkező roma etnikai mobilizációt vizsgálom. Az etnikai mobilizáció politikai „dimenzióját” és a hozzá „szükséges” mindenkori feltételrendszert egy klasszikus

periodizációt követve vizsgálom: a „hosszú” 19. század vége, két háború közti időszak, államszocializmus, rendszerváltás (demokratikus időszak).

Rövid tudománytörténeti áttekintésem célja a munka interdiszciplináris jellegének igazolása, és a romákkal foglalkozó társadalomtudományi megközelítés sajátosságainak bemutatása. Ezt követően nagyobb teret szentelek az etnicitás/nacionalizmus/nemzet fogalmak vizsgálatának, a téma érzékenysége, átpolitizáltsága és egyértelmű meghatározhatatlansága miatt. Itt leszögezem, hogy a modernista megközelítésekkel értek egyet, melyek szerint a nacionalizmus és a nemzet a modernitás velejárói, természeti tényré változtatott emberi konstrukciók. Ebben a részben a nacionalizmuskutatók „klasszikusai” (Anderson, Gellner, Hobsbawm, Smith, Szűcs) mellett kulturális antropológusok, szociológusok (Barth, Brubaker, Geertz, Eriksen, Löfgren, Sárkány, Csepeli) elméleteit és elemzéseit integrálom, a kelet-európai nacionalizmusok kapcsán pedig Niederhauser Emil és Miroslav Hroch megközelítései a mérvadók számomra. Az etnikai mobilizáció különböző megközelítéseit és feltételrendszerének szempontjait Suzan Olzak és Peter Vermeersch elméleti munkái alapján mutatom be.

Áttekintem továbbá a romakutatásokhoz kapcsolódó definíciós kérdéseket („ki a cigány” vita), és a releváns társadalomtudományi fogalmakat, modelleket (akkulturáció és változatai, klasszifikációs kérdések, peripatetikus stratégia, szegénység kultúrája, underclass).

II.

A második tartalmi egységben röviden áttekintem a roma közösségek kelet-európai jelenlétének főbb vonásait a 15. századtól egészen a 19. század végéig, az etnikai öntudat első nyilvános reprezentációinak megjelenéséig. A magyarországi történetírást vizsgáló kutatásaimra és a recens angol nyelvű szakirodalom eredményeire támaszkodva próbálom ábrázolni, hogy milyen akkulturációs folyamatok formálták a roma közösségeket mielőtt megjelent a roma „nemzeti gondolat”. Ehhez kapcsolódóan megvizsgálom a roma – nem-roma együttélés különböző formáit és tereit (vándorlás, falu, város), a különböző gazdasági stratégiákat és az egyes államok „cigánypolitikáit” is. Óvatos hipotézisként megfogalmazom, hogy a sztereotípiák szintjén nem a romákhoz kötődő tevékenységek (pl. földművelés) elősegíthették az asszimilációt, a városi terek viszont inkább a tartós integrációnak kedveztek. Külön alfejezetben tárgyalom az ún. „cigánykérdés” és a roma közösségeket érintő életmód- és foglalkozásváltási kényszerek megjelenését a 19. század második felében.

III.

A harmadik fejezetben a – kelet-európai nemzetfejlődési tipológiák alapján – „kulturális szakasznak” (Niederhauser) nevezhető fejleményeket tárgyalom. Bemutatom a roma „nemzeti narratíva” főbb alkotóelemeit (történelem, anyanyelv, irodalom, szimbólumok), beillesztve őket a hasonló konstrukciós folyamatok rendszerébe.

Az imaginárius roma történeti tudat három meghatározó eleme: a „tér” (őshaza és diaszpóra), a „nemzetkarakterek” (vándor életmód, „hagyományos” cigány mesterségek) és a „nemzetsors” (üldöztetések, roma holokauszt). A romani nyelv egységesítését célzó politikai és tudományos (nyelvészeti) törekvések is – érthető módon - a kelet-európai nemzetesítő „recept” szerint zajlanak. A roma irodalom, képzőművészet nem csak az alkotók származása miatt fontos, hanem mert a „cigányok mindennapi világát” és/vagy „nemzeti” történelmének kanonizált mozzanatit ábrázolja. A laikus mesegyűjtések, folklór kutatások pedig az eredetmítoszok konstruálásához nyújtanak alapanyagot, mint minden más kelet-európai nemzet esetében. A legfontosabb roma nemzeti szimbólumnak a népnév (roma vagy romani), a zászló és a himnusz tekinthető. Emellett az etnikai mobilizáció szimbolikus eszköztárát gyarapíthatja számos további „jelkép” is (múzeum, folyóirat, politikai mozgalom, vajda stb.), függetlenül attól, hogy mi az „eredeti” funkciója.

IV.

A negyedik fejezetben a roma etnikai mobilizáció különböző megnyilvánulásait az egyes történeti korszakokban a feltételrendszer sajátosságainak és regionális eltéréseinek megfelelően vizsgálom. A roma etnikai mobilizáció feltételrendszerének vizsgálatához a következő szempontrendszert állítottam fel: (1) mintaadó nacionalizmus; (2) etnikai egyenlőtlenségek (társadalmi-gazdasági helyzet); (3) polgárosodás (urbanizáció, oktatás-iskolázottság, társadalmi mobilitás); (4) állami „cigánypolitika” (a politikai lehetőség-struktúrák szerepe); (5) a cigányokról alkotott kép (a diszkurzív tér vizsgálata).

Az első vizsgált korszakban (a „hosszú” 19. század vége) politikailag is értelmezhető megmozdulásra mindössze két alkalommal került sor (Románia, Bulgária). Kulturális téren fontos szerepe volt a tudományos érdeklődéssel párosuló „atyáskodó” attitűdnek (vö. romakutató triász), politikai téren pedig az önállósodó és polgárosodó nemzetállamok „cigánypolitikai” rendelkezéseinek. Inkább szimbolikus jelentőségű, de mindenképp fontos

megemlíteni, hogy ebben az időszakban jelentkezett az első cigány költőnő és az első modern értelemben vett politikai aktivista is.

A két háború közti időszakban markáns különbségek mutatkoztak két alrégió („nyugat-kelet” és „dél-kelet”) vonatkozásában. Míg Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában meglehetősen aktív volt a roma etnikai mobilizáció, addig Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban (a lengyel „cigánykirályok” kivételével) szinte semmi nem történt. A legaktívabb etnikai mobilizációs tevékenységek egyértelműen a romák által legsűrűbben lakott régiókban és azok központi városaiban jelentkeztek (Szófia, Szliven, Bukarest, Craiova, Belgrád, Kassa). Emellett szerepe lehetett a helyi roma elitek identitásának, az állami cigánypolitikának és az etnicizálódó „cigányképnek”, valamint korábbi integrációs folyamatoknak is. A dél-keleti régióban az Oszmán Birodalom idején a roma közösségek szélesebb körű jogokat élveztek és jobban beilleszkedtek a helyi társadalmakba, mint Európa más területein, ezzel (is) összefügghet, hogy emancipációs törekvéseik hasonlítottak a balkáni népek korábbi mozgalmaihoz (Klímová, Marushiakova, Popov).

Az államszocialista rendszerekben a romákat elsősorban segítségre szoruló társadalmi csoportként értelmezték (Jugoszlávia kivételével). Az etnikai mobilizáció szempontjából hátrányosan érintette a romákat a kisebbségi intézmények hiánya, a szervezetek, folyóiratok betiltása, a nemzetiségi jogok hiánya. Az államszocializmus asszimilációs törekvéseivel párhuzamosan ugyanakkor megvalósult egy – változó mértékű – társadalmi és gazdasági integráció, melynek következtében a cigányok többségének objektív életkörülményei lényegesen jobbak lettek. Ez a folyamat viszont közvetve ugyan, de elősegítheti az etnikai mobilizáció kibontakozását.

Az államszocialista korszakban már nem a két háború közötti feltételrendszer volt a meghatározó, hanem a pártállam hozzáállása a „cigánykérdéshez” és általában a nemzetiségi kérdéshez. A jelentős „nemzeti” kisebbségekkel rendelkező és alapvetően sztálinista berendezkedésű Románia és Bulgária a korábbi roma etnikai mobilizáció maradványait felszámolta, az új kezdeményezéseket idővel megszüntette. Csehszlovákia meglehetősen autoriter módon bánt a roma kisebbség és a velük szolidáris nem roma értelmiség próbálkozásaival, jelentősebb szerveződések csak 1968 és 1973 között működhettek. A lengyel állam a meglehetősen jelentéktelen létszámú, de nagyrészt vándorló roma közösségeket letelepíttette, kulturális téren azonban megengedő volt. A „puha diktatúra” által jellemzett Magyarországon és a „különutas” Jugoszláviában viszont élénk roma etnikai mobilizációs tevékenységek zajlottak.

A fejezet része egy összefoglalás a nemzetközi roma mozgalomról, majd a rendszerváltás hatásait tekintem át. A jelentős mértékben fellendülő roma etnikai mobilizációt a feltételrendszer drasztikus átalakulásán keresztül vizsgálom. A hangsúly a „hármass átmenet” (a gazdaság, a legitimációs ideológia és a politikai rendszer egyidejű változása), a cigányokról alkotott képek változásai és az etnikai mobilizáció közti összefüggéseken van. Az etnikai elismerés politikája kedvez ugyan az etnikai mobilizációnak, de egyben felerősítheti a nemzetállami nacionalizmus egyes „tevékenységeinek” káros hatását (bűnbakképzés, a szegénység etnicizálása, szegregáció).

V.

Az összefoglalásban három értelmezési/megközelítési lehetőséget vázolok. Elsőként kulturális antropológiai (vagy „belső”) nézőpontból vizsgálom a roma nemzeti identitásépítést a szakirodalom és egy saját mikro-kutatás alapján. Óvatos elméleti következtetésem szerint egy adott roma közösség kollektív etnikai és nemzeti identitásának formálásában a többségi társadalom, a „cigány kategórián” belüli csoportközi viszonyok és a roma nemzeti narratíva egyaránt szerepet játszhat. A három identitásformáló komponens aránya és ereje szituatív jellegű.

Ezt követően a modernista nacionalizmus elméletek (Gellner) hipotetikus kérdését teszem fel a roma etnikai mobilizációval kapcsolatban: „logikai vagy szociológiai szükségszerűség”? A nemzetállamokban gondolkodó világban logikusnak tűnhet egyes roma vezetők számára, saját nemzeti identitást létrehozni a hatékonyabb érdekérvényesítési és jogvédelem érdekében. A kérdést az akkulturációs folyamatok és a feltételrendszerek tükrében is vizsgálva azt állítom, hogy a roma etnikai mobilizáció logikai szükségszerűség, nem szociológiai. Ezt a logikai szükségszerűséget azonban a „nacionalizmus kora” által teremtett struktúrák és kényszerek hívják életre.

Végül az elismerés politikája felől közelítem meg a kérdést. Miroslav Hroch három szakaszos tipológiája segítségével hasonlítottam össze a romák és a „nem domináns” kelet-európai népek nemzetépítését. Ezt követően arra jutottam, hogy a roma etnikai mobilizációt a kelet-európai nacionalizmusok egy olyan variánsának tekinthetjük, mely nem területi alapon szerveződik, kibontakozása alapvetően „logikai” jellegű és (még) nem ért el a „C” szakaszba (tömegmozgalmak kora).

Ha nem a nacionalizmus egy „variánsaként” értelmezzük a jelenséget, akkor különböző identitáspolitikák és társadalmi mozgalmak nézőpontjából is megközelíthetjük. Ez a

megközelítés egy problematikus helyzetre mutat rá. Nancy Fraser szerint ellentmondásos viszony van ugyanis a kulturális/politikai elismerést követelő célkitűzések, és a gazdasági igazságtalanságok felszámolására irányuló követelések között. Az első esetben ugyanis a csoportnak mint csoportnak a hangsúlyozása, sajátosságainak elismertetése a cél, a második esetben viszont a megoldás logikája a hátrányos helyzetű csoport felszámolását írja elő. A kelet-európai roma közösségeket egyaránt jellemzi a kulturális elismerés hiánya és a társadalmi-gazdasági igazságtalanságok rendszere, ami „kettős és ellentmondásos célrendszer” teremt az etnikai mobilizáció számára.

A modern identitáspolitikai diskurzusok felől közelítve, azt lehet mondani, hogy egy nagymértékben differenciált és „elit-centrikus”, etnikai-nemzeti elismerésre építő társadalmi mozgalomról van szó, mely egyszerre küzd kulturális és politikai elismerésért, valamint a társadalmi-gazdasági igazságtalanságok felszámolásáért. Kérdés, hogy a jövőben ez a kettős és ellentmondásos célrendszer, valamint a nemzetállamok által dominált feltételrendszer milyen eredményeket tesz majd lehetővé.

Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke:

2013

A kulturális antropológia jelentősége a roma történelem kutatásában. In: Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, MAKAT, L'Harmattan Kiadó, 2013. 20-31.

A „cigány–magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013. 15-24.

„Közös a kultúránk, az eredetünk és a nyelvünk, egy nemzet vagyunk” A roma nemzeti narratíva vitatott kérdései a történetírás tükrében. In: Szalai László (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Budapest, L'Harmattan-ELTE BTK, 2013. 99-120.

2012

A roma nemzeti gondolat Kelet-Európában, különösen Szlovákiában és Magyarországon. Rövid vázlat. In: Csaba Zahorán - Slávka Otčenášová (eds.): *Hľadanie spoločného jazyka o spoločnej minulosti. Dialóg mladej generácie slovenských a maďarských historikov*. Košice, Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach, 2012. 102-106.

2011

Changes in the Image of 'Gypsies' in Slovakia and Hungary after the Post-Communist Transition. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 2011. 45. évf. 2. sz. 21-34. (másodközlés)

Rómovia a „cigánska otázka” v Maďarsku po zmene politického systému. In:– István Kollai – *Neznámy sused. Dvadsať rokov Maďarska (1990–2010)* Budapest–Bratislava, Terra Cognita Alapítvány–Vydavateľstvo Talentum, 2011. 109–127.

„Trojitá identita”: Etnická národná identita beašských Romů po změně režimu v Maďarsku. *Romano džaniben. Časopis romistických studií*. 2011. 17. évf. 1. sz. 9-25.

2010

A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás - Mitrovits Miklós - Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 313-343.

Beas: ethnic mobilisation and identity. In: Cholnoky Győző (ed.): *Minorities Research No. 12*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2010. 31-53.

Changes in the Image of 'Gypsies' in Slovakia and Hungary after the Post-Communist Transition. In: Csaplár-Degovics Krisztián - Mitrovits Miklós - Zahorán Csaba (eds.): *After Twenty Years... Reasons and Consequences of the Transformation in Central and Eastern Europe*. Berlin, OEZ Verlag – Terra Cognita Foundation, 2010. 298-327.

„Elképzelt kultúra” A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, 2010. 22. évf. 86. sz. 172-195.

"Újraegyesülés"? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban. In: Deáky Zita - Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.)* Budapest - Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010. 353-365.

2009

Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, 2009. 18. évf. 2. sz. 207-228.

"A cigányok" vagy a "cigánykérdés" története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, 2009. 20. évf. 4. sz. 35-59.

Cigány-képek a folklórtól az etnopolitikáig: a romák és a rendszerváltás. *Múlt-kor történelmi portál e-folyóirat*, 2009. 7. évf. 4. sz. (<http://www.mult-kor.hu/e-folyoirat.php>)

A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája. Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi Látóhatár*, 2009. 18. évf. 2. sz. 93-115. (társszerző: Pálos Dóra)

„Nép vagy réteg?” Romák és a rendszerváltás Szlovákiában. *Limes/Melléklet. Rendszerváltás és a kisebbségek*, 2009. 22. évf. 4. sz. 19-25.

Roma Nation-Building – A Historical and a Cultural Anthropological Cross-section. In: Bozsó Péter (ed.): *Self-organising Utopias*. Budapest, Eszmélet Press Foundation, 2009. 129-156.

Three-fold Identity?” The Ethnical and National Identity of the Hungarian Boyash Gypsies. In: Bodó Barna – Tonk Márton (eds.): *Nations and National Minorities in the European Union*. Cluj-Napoca, Scientia Publishing House, 2009. 91-101.

Változatosság és állandóság. Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatás problémája Kelet-Európában 1989 után*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK. 2009. 170-190.

2008

A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 20. évf. 77. sz. 130-160.

Egy beás cigány közösség etnikai és nemzeti identitásáról. *Kultúra és Közösség*, 2008. 12. évf. 2. sz. 5-16.

2007

A roma etnikai-nemzeti identitás gyökerei Kelet-Európában. *Kút*, 2007. 1–2. sz. 21-42.

2006

„Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2006. 61-81.